

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/52-57>

Sevinc Yaşar qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
müəllim
mammadova62@list.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ DAXİLİ NİTQ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi sovet dövrünə istər zənginləşmə mənbələrinə, istərsə də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsinə münasibətdə özünəməxsus tarixi xarakteri ilə gəlir və bu xarakter onun sovet dövründəki inkişafına bilavasitə təsir edir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, o qədər də sistemli və ardıcıl olmayan bir sıra təşəbbüsləri nəzərə almasaq, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən araşdırılmağa başlanılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistoliar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır. Ədəbi dilimizin bu dövrünün əsaslı tədqiqi ona görə dilçilərin qarşısında həmişə aktual bir mənbə kimi qalır ki, tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf yolları aydınlaşdırılır, müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə mütərəqqi meyar aşkara çıxarılır, müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər mürəkkəb etnolingvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu bərdə birini çox hallarda istisna edən mülahizələr mövcuddur. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) mənşəyi ilə əlaqədar müəyyən ümumi qənaətlər formalaşmaqda və milli tarixi-filoloji təfəkkürün əsaslarını təşkil etməkdədir. Azərbaycan dili, məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan Avrasiyada geniş yayılmış türk dilləri qrupuna daxildir. Dil (eyni zamanda ədəbi dil) prosesləri ictimai mahiyyəti etibarilə etnik proseslərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *dövr, qrammatika, lüğət, əsər, şeir*

Sevinj Yashar Mammadova

Azerbaijani literary language and internal speech problems

Abstract

The vocabulary of the Azerbaijani literary language comes to the Soviet period with its own historical character, both in relation to the sources of enrichment and the level of functional stylistic differentiation, and this character directly affects its development in the Soviet period.

The history of the literary language of Azerbaijan, if we do not take into account a number of initiatives that are not so systematic and consistent, started to investigate from the 30s of our century. From the point of view of the development of the literary language of Azerbaijan and the increase of its social influence, the former Soviet period is of special importance among the stages of the literary language. In addition to the literary and artistic style, which has gained rich traditions for many centuries, journalistic, scientific and epistolary styles of the literary language began to take a leading position in this period due to the development of society. Fundamental research of this period of our literary language remains a relevant source for linguists because in the process of conducting research in this direction, the further development paths of the Azerbaijani literary language are clarified, a progressive criterion is revealed by summarizing various linguistic facts, and it allows to obtain certain scientific results. The literary language of Azerbaijan was formed on the basis of the national language of Azerbaijan and as a result of rather complex ethnolinguistic processes. There are often mutually exclusive opinions about this. However, since the mid-1980s, certain general conclusions regarding the origin of the Azerbaijani people and the Azerbaijani language (including the literary language) have been formed and form the basis of the national historical-philological thinking. The Azerbaijani language, as it is known, belongs to the group of Turkic

languages widely distributed in Eurasia since ancient times. Language (at the same time, literary language) processes are closely related to ethnic processes by their social nature.

Key words: *period, grammar, dictionary, work, poem*

Giriş

Azərbaycan ədəbi dili sovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qrammatik proseslərin də sürətli inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlərdən idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar, dildə yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xəlqi ifadə üsulları dilin formalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni mənə qazanması, yeni leksik və leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Bu dövrdə “dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən, dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi” (Axundov, 1979:114-115).

Bütün əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, soveq dövründə də ya daha sürətli, daha mütəhərrik olmuşdur. Həm də sürət öz keyfiyyətinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu sürət ictimai-siyasi həyatdakı dinamikaya uyğundur. Təbii ki, bu vəziyyət ictimai həyatla bilavasitə bağlı olan, onun hər bir dəyişikliyinə reaksiya verən dilə, xüsusilə dilin lüğət tərkibinə dərhal öz təsirini göstərirdi. Həqiqətən, bu dövrdə lüğət tərkibinin inkişafı, yeni söz yaradıcılığı sosial-ictimai şəraitdən doğulmuş dinamikaya mütənəsbib vüsət götürür, 20-ci illəri həyatın bütün sahələri üzrə, o cümlədən, dil cəhətdən qarşılıqlı təsir dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrün leksikası üsluba rəngarəngliyə malik variantlarla zəngindir. Leksik normadakı qeyri-sabitlik, dəyişkənlik nitqin müxtəlif sahələrində onun dərk edilməsindəki özünəməxsusluqla, forma hüdudlarının müəyyənləşməsindəki qəribəlik, anlaşılmazlıq və dolaşıqlıqla xarakterizə olunur.

20-30-cu illər, ümumiyyətlə ədəbi dilin tarixində az təsadüf olunan situasiyalar dövrüdür. Belə ki, ədəbi dilin vəziyyətini, eyni zamanda, iki baxımdan təsvir etmək olar – öz təbii inkişafı və qısa müddətdə xarici dillər çərçivəsində yaradılmış süni konservasiya. İlk dövrlərdə köhnə sözlərlə yeni sözlərin mübarizəsi gedir, sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişafı, əlaqədar daxili imkanlar hesabına yeni sözlər yaradılmasına böyük ehtiyac hiss edilir. Alınma sözlərin potensialı artır və bununla yanaşı, onların işlənmə perspektivlərini tənim etmək lüzumu ortaya çıxır. Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin də normalaşdırılması sahəsində mübarizə başlayır. Bu mübarizədə dilin daxili imkanlarının ön plana çəkilməsi əsas və həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Lakin lüğət tərkibinə olan münasibət ayrı-ayrı mərhələlərdə müxtəlif səciyyə daşmışdır. Belə ki, məsələn, 20-30-cu illərdə lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrlə 50-60-cı illər arasındakı dəyişmələrdə əsaslı fərq müşahidə olunur. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin ayrı-ayrı mərhələlər üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinin izlənilməsi sabitləşən, köhnələn və yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi mənzərəsini də təsvir etməyə imkan yaradır. (Hacıyev, 1989: 96)

Xalqların həyatındakı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişaf amilləri sayəsində milli münasibətlər genişlənir və ümumi xarakter alır. Şübhəsiz ki, milli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu dillər üçün ümumi olan leksik vahidlərin rolu böyükdür. Burada dialektik vəhdətdə olan iki proses müşahidə edilir. Bir tərəfdən, sosial-siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar yaranmış ümumi dil vahidləri milli münasibətlərin inkişafına müəyyən təsir göstərir; digər tərəfdən, milli münasibətlərin inkişafı müxtəlif xalqların dillərində ümumi səciyyə daşıyan sözlərin potensialının artmasını şərtləndirir.

Bədii şəkildə təsvir olunmuş daxili nitqin tətbiq edilməsi bədii ədəbiyyatın idrak-estetik təbiiliyi ilə, yəni bədii obrazın yaranması ilə şərtlənir. Daxili nitqin bədii mətnə əsas təyinatı verbal vasitələrlə qəhrəmanların daxili aləminin təsvir edilməsindən ibarətdir. Həmin təsvir onların düşüncə və duyğularının təqlid edilməsi vasitəsilə baş verir. Daxili nitq vasitəsilə yazıçı personajların düşüncə və hisslərini açıqlayır, çünki bu hisslər və düşüncələr şifahi nitqdə öz əksini tapmır və bilavasitə “daxildən”, mürəkkəb, “axıcı” proses kimi təqdim olunur.

Bizim fikrimizcə, daxili nitq termininin arxasında iki hadisə dayanır. Həmin iki hadisə tam fərqli təbiətə malikdir və ayrı-ayrı elmi fənnlərin öyrənilmə obyektləri (predmeti) kimi çıxış edir. Onların birincisi - psixoloji daxili nitqdır, o da psixologiya və psixolinqvistika elminin tədqiqat obyektı (predmeti) kimi; ikinci hadisə - bədii daxili nitqdır ki, o da linqvistika və ədəbiyyatşünaslıq elminin predmeti hesab oluna bilər.

Göstərilən məfhumları terminoloji baxımdan, yəni psixoloji (təbii) daxili nitqi və bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitqi bir-birindən ayırmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və şifahi nitqin müqayisəli tədqiqi problemi indiyə qədər ciddi şəkildə müzakirə olunmamışdır.

Aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, bədii mətnədə daxili və şifahi nitqin arasında xeyli oxşarlıq var. Yəni bu iki nitq növünün hər ikisi oxucuya ünvanlanır və oxucu tərəfindən qavranılır, hər ikisi ədəbi dil vasitəsi ilə eyni üsul və formalar çərçivəsində tərtib olunur. Ondən başqa, dil materialının tipləşdirmə və seçim prinsipləri də ümumilikdə eynidir, çünki həm daxili, həm şifahi nitq – estetik xarakterli hadisə fenomenidir.

Eyni zamanda, iki nitq növü həm məzmun həm struktur baxımından fərqlənir. Məzmun fərqləri ondan ibarətdir ki, şifahi nitq personajın nitqini, daxili nitq isə, onun düşüncə prosesini göstərir. Strukturda olan fərqlər ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların və sintaktik konstruksiyaların şifahi və daxili nitqdə reallaşması ilə bağlıdır. Həmin fərqlər həm kəmiyyət, həm keyfiyyət xarakteri daşıyır. Belə ki, kəmiyyət fərqləri ayrı-ayrı sintaktik vahidlərin işlənmə dərəcəsi ilə, keyfiyyət fərqləri isə şifahi nitq üçün, adətən, səciyyəvi olmayan sintaktik vahidlərin daxili nitqdə işlənməsi ilə bağlıdır. Daxili nitq üçün daha çox ekspressiv (nida və sual cümlələri, təqdimat konstruksiyaları və b.) və danışq (təktərkibli və natamam cümlələr, birləşdirici konstruksiyalar, sintaktik paralelizm və təkrarlar) vahidləri səciyyəvidir. Həmin vahidlər ən müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: ekspressiv vahidlər personajın emosional durumunun gərginliyini göstərir, danışq vahidləri isə nitq-təfəkkür fəaliyyətinin təbiiliyini təqlid, imitasiya edir. Daxili nitqin dialoji xarakter daşması ideyası filosofların, psixoloqların və elmşünasların idrak fəaliyyətinə və elmi yaradıcılığa həsr edilmiş tədqiqatlarında özünün ən parlaq təzahürünü tapmışdır. Həmin tədqiqatlarda təfəkkür və nitq proseslərində, şəxsiyyətin şəxslərarası münasibətlərdə təşəkkül tapmasında, özünü təsdiq etməsində dialoqun aparıcı rolu vurğulanır, dialoqun özü isə ünsiyyət forması, dialektik düşüncə üsulu kimi öyrənilir.

Linqvistikada daxili nitqin dialoqluğu ideyası, adətən, monoloji və dialoji nitqin tədqiq edilməsi ilə əlaqədar müzakirə olunur. Belə bir fikir də mövcuddur ki, dialoqluq daxili nitqin əhəmiyyətli əlaməti və daxili monoloqun linqvistik strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Hal-hazırda bu yanaşmanı hamı tərəfdən qəbul edilmiş hesab etmək olar.

Təbii daxili nitq danışan şəxsin özünə, yaxud onun təsəvvür etdiyi şəxsə yönəldilir, lakinkommunikativliyə malik deyil, çünki ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmur və danışan şəxsin daxilində qalır. Bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitq ikiqat ünvanlanmış nitqdır: birincisi, personajın nəzər nöqtəsindən – özünə, yaxud təsəvvür etdiy mü sahibinə, ikincisi, müəllif mövqeyindən personajın nitqi ilə oxucuya ünvanlanır və yalnız belə olduğu halda vasitəli kommunikativ nitqə çevrilir.

Daxili nitqin xarakterini müəyyən edərkən, dialoqluğu və dialoq məfhumunu (geniş və məhdud mənada) bir-birindən ayırmaq lazımdır.

İnsan öz həyatında daim ətraf həyatla ünsiyyətdə olur, canlı və cansız mühitin hadisələri və əşyaları ilə münasibətlər qurur. Onun bütün həyatını, ömrünü reallıqla müəyyən bir fasiləsiz dialoq kimi, yəni makrodialoq kimi təsəvvür etmək mümkündür. Makrodialoq irihəcimli dialoqlardır. Makromətnlər mikrotəməlar silsiləsi əsasında formalaşır və əsərin həcmindən asılı olaraq, saysız mikrotəməların ustalıqla əlaqələndirilməsi yolu ilə əsas temanı oxucuya çatdırır.

Daxili nitqin dialoqluğu da – yəni xəyali (yanlış dialoqluq) və daxili nitqin reallaşması forması da – xəyali dialoq (psevddialoq) bundan irəli gəlir, çünki onlarda müsahiblərin real yox, təsəvvür edildiyi qarşılıqlı əlaqəsi əks olunur. Həmin qarşılıqlı əlaqə danışan şəxsin ən fərqli cəhətlərini təqdim edir, bu da bir şüur, bir tip düşüncə çərçivəsində, bir məntiq hüdudlarında baş verir.

Beləliklə, bədii şəkildə təsvir edilən daxili nitq (təbii nitq kimi), dialoqların zahiri əlamətlərinə baxmayaraq, şərti (burada konkret olaraq bədii) dialoqlaşmaya malik prinsiplial monoloji törəmədir.

Linqvistikada daxili nitqin (daxili monoloqun) və düşüncə axınının əlaqəsi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. P.O. Yakobson hesab edir ki, daxili monoloq və düşüncə axını – fərqli səviyyəli

məfhumlardır. Birincisi (yəni daxili monoloq) üslubiyata aiddir və üslub üsulu kimi müəyyən edilir, ikincisi isə (düşüncə axını) psixologiyaya aiddir və düşüncə fəaliyyətinin baş vermə vasitəsi kimi xarakterizə edilir. Bədii daxili nitq vasitəsilə daxili danışq prosesi nitq-təfəkkür fəaliyyətinin son mərhələsi kimi, yəni fikir şüurda dil vasitələri ilə formalaşdığı kimi təsvir olunur. Belə hallarda daxili monoloq nitq-təfəkkür fəaliyyətinin bədii təsvirininümumi forması kimi çıxış edir. Həmin forma “düşüncə axını üçün” yeganə və daxili nitq üçün əsas olan formadır.

Milli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi ilə xalqlar arasında mədəni-kütləvi kommunikasiyaya meyl artır və onların ümumi mədəniyyəti arasında yaxınlaşma və dil əlaqələrinin genişlənməsi özlüyündə hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir.

Dillərin ümumi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də bu dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunun daim artmasından ibarətdir.

Kütləvi kommunikasiya vasitələrindən olan qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino, teatr və s. ədəbi dilin inkişafına, yazılı və şifahi nitqin cilalanmasına, habelə yeni sözlərin meydana çıxmasına çox böyük təsir göstərir. Hələ 20-ci illərdə ədəbi dilin inkişafında kütləvi kommunikasiya vasitələrinin güclü təsiri özünü göstərməyə başlamışdı. Bu cəhət inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin müqayisəsində daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələrini köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ala bilir. Keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidləri işləndikdən qalır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar yarananlar üçün həqiqi mənada geniş meydan açılır.

Əsas kütləvi təbliğat vasitələrindən olai mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Ədəbi dilin inkişafında mətbuat dilinin rolu bir də ona görə mühümdür ki, burada müxtəlif janrdə yazılmış mətnlər özünə yer tapır.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat dilinin xüsusi çəkisi vardır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə formaları qəzet dili vasitəsilə daha kütləviləşir. N.Xudiyev yazır: «Qəzet dili ancaq ədəbi nitq nümunəsi olmaqla qalmır, o eyni zamanda ədəbi dilin kütləvi şəkildə yayılması funksiyasını yerinə yetirir, çünki «Kommunist» qəzetinin dili bütün rayon qəzetləri və Azərbaycanda başqa mətbuat orqanları üçün nümunə hesab edilir». (Xudiyev, 2008:126-127)

Qəzet dili, ümumiyyətlə, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və s. işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə əvvəlki dövrləri heç birində müşahidə olunmayan çoxşüurlu inkişaf yolu keçmişdir. Lakin ədəbi dildən çıxan və ədəbi dilə daxil olan, habelə yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi çəkisinə görə bu inkişaf sovet hakimiyyəti illərində həmişə eyni səviyyədə olmamışdır. Müəyyən mərhələlərdə yenilik çaları olmayan sözlər çox işləndiyi halda, bəzi dövrlərdə yeni sözlərin işləkliyi güclənmiş, ənənəvi olaraq işlənməyən bəzi sözlər isə ya tamamilə dildən çıxmış, ya da başqası ilə əvəz olunmuşdur. Digər tərəfdən isə, ilk zamanlar elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi nisbətən aşağı olduğundan həmin dövrdə termin yaradıcılığı prosesi zəif idi və s.

Ədəbi dilimizin inkişafında rus dili, ümumiyyətlə götürsək mütərəqqi rol oynamışdır. Lakin ilk dövrlərdə rus dilində alınan sözlərin hamısı sonralar dilimizin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir; işlənməsinə ehtiyac olanlar saxlanılmış, bnr çoxları isə müvəffəq qarşılıqları ilə əvəz edilmişdir. İlk dövrlərdə kütləvi şəkildə ərəb-fars sözlərinin çıxarılması və sonradan onların müəyyən qisminin yenidən qaytarılması da ədəbi dildə inkişafın birbaşa axınla getmədiyini, bu prosesin özündə də müəyyən ziddiyyətlərin mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbi dilin inkişafında alınmaların rolu nə qədər böyük olsa da, birinin sırada, əlbəttə, dilin imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur. Daxili imkanların əsasında yaranan sözlər də bilavasitə ictimai-siyasi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə, habelə mədəniyyətin və mənsətin yüksəliş səviyyəsi ilə bağlıdır. Lakin bu yolla yaranan sözlərin hşç də hamısı ədəbi dilin inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir. Xüsusən bu dövrün ilk onilliyində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış bir sıra sözlər vətəndaşlıq

hüququ qazana bilməmiş və unudulub getmişdir. Son dövrlərdə də bir sıra alınma sözlər əvəzinə yeni sözlər düzəltmək meyli hiss olunur ki, bu meyl, əlbəttə, ilk inkişaf dövrlərindəkindən fərqlənir.

K.M.Musayev göstərir ki, sovet dövründə “türk dillərində yeni ümumi sovet leksik fondu yaranmışdır. Bu leksik fond ölkənin, türkdilli respublikaların və vilayətlərin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında köklü dəyişiklikləri əks etdirir”. Görkəmli tədqiqatçı türk dilləri leksik fondunun eyni inkişaf meylləri ilə bağlı fikrini davam etdirərək yazır: “Bununla yanaşı, türk dilləri leksikasının inkişafında problemlər də vardır. Bunlardan başlıcaları: bir tərəfdən, dilin əsl inkişaf meyllərini nəzərə almadan söz yaradıcılığında aludəçilik, digər tərəfdən, mənası həmişə aydın olmayan sözlərin başqa dillərdən alınması ilə bağlı aludəçilik, halbuki alınan anlayışları ifadə etmək üçün milli dilin özündə kifayət qədər söz və ya onun daxili imkanlarından istifadə edərək yeni söz yaratmaq mümkündür”.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf özünəməxsusluğunu müəyyən edən cəhətlərdən birincisi ədəbi dilin leksik normasının sovet dövrünə hansı keyfiyyətdə gəlməsindən ibarətdir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması və sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin tədqiqi prosesində daim diqqət mərkəzində olması ona görə lazımdır ki, bir neçə əsrlik tarixə malik leksik-semantik hadisələr sovet dövründə də fəaldır, onların səbəblərinin aşkarlanması zamanı tədqiqatçı dövrün hüdudlarından kənara çıxmağa, səbəbiyyət əlaqələrinin arxasınca daha əvvəlki dövrlərə müraciət etməyə məcburdur.

Leksik normanın inqilabəqədərki vəziyyəti ədəbi dilin özünün vəziyyəti kontekstində, başqa sözlə, funksional üslubların fəaliyyəti hüdudunda təsvir edilərsə, biz aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasında tarixi dönüş baş verir: yüzlərlə milli lüğəvi vahid ədəbi işləkdikdən qalır, bununla yanaşı, bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, ərəb, eləcə də fars mənşəli leksika tədricən kəmiyyətə azalmağa doğru gedir. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin xalq dilinə daha yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq leksik normanın demokratizmi güclənir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus dili də tədricən alınma söz mənbələri sırasına keçir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-Avropa mənbəyi ərəb, fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur, eyni olan – mənbələrin tarixi-psixoloji nüfuzudur: ərəb, fars mənbəsi yüz illər boyu davam edən təsir təcrübəsi - ənənəsi, rus-Avropa mənbəsi isə perspektivi ilə güclüdür. Əsas lüğət fondu - ədəbi dilin leksik normasının istinad etdiyi baza isə millidir, ona görə də iki müxtəlif mədəni-tarixi mühitin təsiri leksik normanı milli əsaslardan məhrum edə bilmir. (Dəmirçizadə, 1979: 96).

Funksional üslub sahəsi leksik normanın mövcudluğunun linqvistik şərti kimi onun fəaliyyəti dairəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən edir: bədii üslub (demokratik və qeyri-demokratik ifadə formaları), publisistik üslub (yeni də iki ifadə forması), elmi üslub (olduqca qeyri-diferensial şəkildə) ; ədəbi dilin lüğət tutumu da bunlara uyğundur.

Bədii üslubun demokratik ifadə forması (M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, N.Nərimanov və başqalarının dili) ilə yanaşı, qeyri-demokratik (əsasən romantiklərin dili) ifadə formasının mövcudluğu leksik normanın iki müxtəlif varinatını, başqa cür desək, sözə üslubi münasibətin iki tipini təqdim edir. Variantlılıq, müxtəliflik XX əsrin əvvəllərində getdikcə güclənir, eyni zamanda, nəzəri-konseptual şəkildə əsaslandırılır. Publisistik üslubda da təxminən eyni hadisə baş verir, lakin demokratik ifadə tərzinin, deməli, həm də leksik normanın demokratizminin publisistik dildəki qələbəsi bədii üslubdakına nisbətən asan başa gəlir, çünki publisistik üslubda kütləvi anlaşıqlıq əsas şərtidir və mətbuatın dilini qütlə anlamırsa, onun mövcudluğu sadəcə olaraq mümkün deyil. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı bir neçə on il yaşadığı halda, qeyri-demokratik dildə yazan məcmuələr, qəzetlər bir neçə ildə öz ömrünü başa vurur. (Abdullayev, 1992: 39).

İnqilabəqədərki dövrdə elmi üslub, qeyd ediləndi kimi, olduqca qeyri-diferensial şəkildə idi – elmi daşıyıcısı olan ictimai qüvvələr gücsüz idi; ona görə yox ki, milli təfəkkür elmi mədəniyyətdən uzaq düşmüşdü; ona görə ki, elmi təfəkkür ya başqa dillərdə - ərəb, fars, rus, Avropa dillərində fətləşirdi, ya da olduqca publisistik şəkildə təzahür edirdi ki, bunu heç cür elmi üslub hesab etmək olmaz (Azərbaycanda elmi müəssisələrin olmaması elmi üslubun taleyinə həlledici təsiri göstərmişdi). Elmi üslubun qeyri-diferensial şəkildə təzahürü isə terminologiyanın zəif inkişafı demək idi. (İsmayılova, 2016: 71-72)/

İnqilabdan sonra da lüğət tərkibinin bu mənzərəsi bir müddət qalır, xüsusilə 30-cu illərə qədər leksik normaya münasibətdə tarixi tərəddüdlərin davam etməsi özünü göstərir, eyni zamanda, mövcud ictimai-

siyasi şərait məsələni bir qədər də mürəkkəbləşdirir: ərəb, fars sözlərinə qarşı amansız bir cəbhə açılır, əvəzində isə, heç bir linqvistik əsası olmadığı halda, inqilabi dəyişikliyi vüluqar məzmununda başa düşməyin nəticəsi olaraq ədəbi dilə hədsiz rus-Avropa sözlər gətirilir. M.A.Şirəliyev bu cür sözlərin bütöv bir siyahısını təqdim edir (siyahıya böyük işlənmə tezliyinə malik 100-ə qədər söz-termin daxildir) və yazır: “Ərəbçilik-farsçılıq” deyə, dildə əsrlərdən bəri işlədilmiş istilahları çıxarmaq iki böyük səhvə: 1) ehtiyac olmadan lüzumsuz Avropa sözləri ilə dilimizin zibillənməsə; 2) bugünkü elmlərimizin, ədəbiyyatımızın onların tarixindən ayrılmasına yol vermişdir”. Beləliklə, bu çox mühüm bir cəhətdir ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı əvvəlki dövrlərin inkişaf məntiqini də ehtiva edir, davam etdirir, yəni linqvistik-psixoloji varislik əlaqəsi qırılmır. 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə S.Vurğun öz şəxsi dilini XVIII əsrin demokratik dilinə - M.P.Vaqif üslubuna istinadən inkişaf etdirir; M.F.Vaqif dili üçün xarakterik olan bir sıra sözləri, ifadələri S.Vurğun da yeni tarixi şəraitin faktı kimi işlədir: havalanmaq, ağzı şirin sözlü, könüldən könülə yollar görünmək və s. (Babayev, 2004: 116)

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi inqilabaqədərki dövrlərin lüğət tərkibinin keyfiyyətdə davamıdır. Belə ki, leksik-mesantik normanın bu dövrdə kəsb etdiyi keyfiyyət inqilabdan əvvəlki dövrlərdən formalaşmağa başlayır. XVIII əsrdən lüğət tərkibində özünü göstərən millilik XIX əsr boyu inkişaf edir, XX əsrin əvvəllərində, güclənir və daha böyük ictimai-demokratik məzmun kəsb edir. (Abdullayev, 2006: 81-82)

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi sovet dövrünə istər zənginləşmə mənbələrinə, istərsə də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsinə münasibətdə özünəməxsus tarixi xarakteri ilə gəlir və bu xarakter onun sovet dövründəki inkişafına bilavasitə təsir edir.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ümumxalq dili leksik bazasına istinadən inkişaf edir – ümumxalq dilinin leksikası isə qədimdən bəri formalaşma-formalaşma gəlir, bu mənada ədəbi dilin lüğət tərkibinin sovet dövründə ümumxalq dili hesabına zənginləşməsi prosesi də, əslində, daha əvvəlki dövrlərlə linqvistik-tarixi əlaqənin ifadəsidir. Ümumiyyətlə, “türk xalqlarının şifahi yaradıcılıq nümunələrinin dilində terminoloji leksikası zənginləşdirmək üçün imkanlar az deyildir”.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1992), Azərbaycan dili məsələləri, Bakı: BU nəşriyyatı.
2. Axundov, A. (1984), Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif.
3. Axundov, A. (1978), Ümumi dilçilik, Bakı: Şərq-Qərb.
4. Abdullayev, N. (2006), Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: ADPU nəşriyyatı.
5. Abdullayev, Ə. (2006), Koqnitiv dilçiliyin əsasları, Bakı: Sabah.
6. Ağayeva, F. (1975), Şifahi nitqin sintaksisi, Bakı: Maarif.
7. Axundov, A. (1979), Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) Bakı: Maarif.
8. Babayev, A. (2007), Dilçiliyə giriş, Bakı: Çinar-Çap.
9. Dəmirçizadə, Ə. (1979), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Şərq-Qərb.
10. İsmayılova, M. (2002), Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: Maarif.
11. Hacıyev, T. (1989), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı: Elm.
12. Xudiyev N. (2008), Azərbaycan ədəbi dilitarixi, Bakı: Elm və təhsil.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Aytac Zeynalova

Göndərilib: 19.05.2022

Qəbul edilib: 25.06.2022